

**КОНСЕРВАТИВНИТЕ ПРЕДПРИЕМАЧИ: ОПИТ ЗА КОЛИЧЕСТВЕНО
ОБЯСНЯВАНЕ НА ПРИЧИНИТЕ ЗА ВЪТРЕШНИТЕ МИГРАЦИИ
В БЪЛГАРИЯ ОТ 1878 ДО 1900 Г.**

Мартин ИВАНОВ, Калоян ГАНЕВ, Ралица СИМЕОНОВА-ГАНЕВА

Received: 7.10.2021

Available online: 1.12.2021

***Abstract:** The following research is the first attempt in the Bulgarian-language literature to quantify the drivers behind the internal migration of the population in Bulgaria after 1878, which according to some authors (Palairat, 1997) is of key importance for the established post-liberation economic and social model. So far, hypotheses concerning migration drivers that are found in literature have not been put to formal testing. To test them statistically we collect all the relevant data from official statistical sources. Then we apply a regression analysis (both OLS- and GLS-based) to estimate the parameters of three models explaining migration at three levels: national, rural, and in a specific district (that of Pazardjik).*

We found no statistical support with respect to political and demographic determinants put forward in the literature, such as the “agrarian coup” that followed the mass-outflow of Turkish population around the Russo-Turkish War, or “revenge” for the 1876 Bulgarian atrocities. Instead, the empirical evidence supports the social and economic drivers of migration. It was the smaller economic opportunities in the mountain regions that pushed nearly 20 percent of Bulgarians towards fertile planes. Apparently, their main incentive was the availability of “free” arable land, regardless of its location, fertility, or infrastructural connectivity. Hence, the settlers of the last quarter of the 19th century can be portrayed as conservative entrepreneurs, embarking on unstudied and distant lands, where they seek not economic prosperity, but physical survival.

Key words: internal migration, social and economic drivers, political and demographic drivers, entrepreneurship, quantitative data analysis

JEL: N33, N53, N83, N93

Увод

Вътрешните миграции на населението са може би най-пренебрегваните демографски процеси, протекли през втората половина на XIX в. Дори най-

авторитетните изследвания върху населението на България не им отделят нужното внимание (Mishaikov, 1921; Попов, 1916, р. 72) или ги маркират само мимоходом (Danailov, 1931, р. 144). Тази липса на интерес е довела до едно почти всеобщо подценяване на ролята на миграционните процеси, но е дало и храна за крайни генерализации за „аграризиране на икономиката“ в резултат на спускането на планинско население в равнините, „опразнени“ от напусналите ги турски земеделци и чифликчии (Palairret, 1997, pp. 177-178, 201-202, 361). Не помагат особено и теренните етнографски и антропологически проучвания, които се фокусират върху отделни села (Ganchev, 1933; Yaranov, 1933) или най-много – върху отделни микро-региони (Zahariev, 1918; Miletic, 1902; Dinev, 1943). Изключение прави обобщаващата статия на Любомир Динев за миграциите в Дунавска България (Dinev, 1947), която очертава в най-общи линии част от тестваните от нас по-долу хипотези.

Настоящото изследване ясно свидетелства, че както пренебрегването на вътрешните движения на населението, отчасти породени от Руско-турската война от 1877–1878 г., така и ненужното им надценяване значително изкривяват представите ни за социалните и стопански процеси, протекли през първите няколко следосвободженски десетилетия. Основен източник на статистически данни в изследването са преброяванията на населението, проведени от българската държава с учестен ритъм между 1880 и 1900 г. С помощта на тази солидна фактологическа основа и с помощта на статистическо моделиране бяха проверени всички изказани целенасочено (Palairret, 1997; Dinev, 1947) или подхвърлените мимоходом (Berov, 1956a, р. 17; Totev, 1974, р. 154) предположения в твърде бедната литература по въпроса. В този смисъл, нашето проучване представлява новаторски, макар и доста позакъснял, опит за „клиометризиране“ на българската историография чрез прилагане на количествени методи към отминали социални процеси.

Хипотези, модели, източници и променливи

Макар и твърде непълна и повърхностна по темата, демографската и стопанската литература предлага различни хипотези за движещите сили на вътрешните миграционни потоци между Освобождението и Балканските войни. Повечето от тях обаче се основават само на логика, предположения и очаквания, а не на някакви твърди или проверени от изследователите факти. Изказаните до сега мнения могат да бъдат разделени на две големи групи. В първата авторите предлагат различни политико-демографски фактори, привлекли населението да се насочи към едни или други райони на страната:

1. *Турската* (и изобщо мюсюлманската – на татари, черкези и пр.) *емиграция в хода и след Руско-турската война 1877–1878 г.* Хипотезата е в основата на

иначе богатата литература за т. нар. „аграрен преврат“, при който българите от предпланините завземат опразнените от изселващите се турци земи в Дунавската и Тракийската равнина¹ (Вж. напр. Todorov, 1958, pp. 125-187; Berov, 1956a; Berov, 1956b; Berov, 1958; Berov, 1984; Palairret, 1997, p. 177-178, 201-202). Подобни обяснения могат да се открият в цялата останала стопанска и демографска книжнина (вж. напр. Dinev, 1947, p. 227; Danailov, 1931, p. 144; Economy of Bulgaria, 1989, p. 261-275);

2. Подвариант на горната много влиятелна историографска хипотеза е твърдението, че миграционните потоци се насочват предимно към *по-едрите турски земевладения (известните у нас чифлици)*. Паларет дори въздига „разграбването на чифлиците“ в крайъгълен камък на твърдяната от него „аграризация на икономиката“ след 1878 г. Руско-турската война разрушила, по думите му „желязната яка на чифлиците“ и отворила достъпа на българите до плодородните полета (Palairret, 1997, pp. 177-178, 201-202, 361);

3. Л. Беров предлага и втори подвариант на „турската хипотеза“. Според него „аграрното движение“, както той нарича завземането на турските земи, било „особено силно там, където били налице едни или други форми на *принудителен труд*, като напр. в оризищата в Пазарджишко“ (Berov, 1956a, p. 17);

4. Заграбените от българите бивши турски земи се явяват и в още един подвариант: според съставителите на „Икономиката на България до социалистическата революция (1989, p. 265) „в повечето случаи българските селяни търсели *възмездие* от своите притеснители преди Освобождението“. Ето защо, „особено много мюсюлмански села били завзети в околните, където имало най-големи *разрушения по време на Освободителната война... и на Априлското въстание*“. Всъщност, за автор на хипотезата отново може да бъде посочен Л. Беров (Berov, 1956a, p. 18), който я формулира още през 50-те години на миналия век, но с акцент върху „насилията и разрушенията по време на Априлското въстание“.

Към втората група обяснения на вътрешните миграции между 1878 и 1910 г. спадат серия от икономическо-демографски фактори:

5. *По-ниска гъстота на населението и по-висок стопански потенциал*. И Беров (1956a, p. 17), и Данаилов (1931, p. 18-19), и Динев (1947, p. 226) изказват логичното предположение, че след края на Руско-турската война българите се насочват към зони с по-ниска гъстота на населението и повече „свободни земи“;

6. Като антропогеограф Динев предлага една по-сложна картина, при която

¹ Вж. напр. Todorov, 1958, pp. 125-187; Berov, 1956a; Berov, 1956b; Berov, 1958; Berov, 1984; Palairret, 1997, p. 177-178, 201-202.

след Освобождението се наблюдава „преминаване от гъсто населени области с по-малки стопански възможности към области с по-голям поселищен капацитет и с по-големи стопански възможности“ (Dinev, 1947, p. 226)². Или, казано с други думи – *от неплодородните планини към плодородните равнини*;

7. Подвариант, комбиниращ елементи на хипотезите за гъстотата на населението и за турската емиграция, предлага Г. Т. Данаилов (Danailov, 1931, p. 144), който подчертава по-значителния миграционен приток *към слабо населените и опразнени от бягащо турско, татарско и черкезко население райони на Добруджа и на Източна България* като цяло;

8. А. Ю. Тотев (Totev, 1974, pp. 175-176) отделя специално внимание на „движението на населението от селата към градовете“, което, наред със „свличането на население от планините към равнините“ мотивира значителни миграционни потоци. Повишената *притегателна сила на градовете* се дължи на по-развитата им стопанска дейност и пазар на труда и на по-добрия им достъп до пазари;

9. Към тези осем хипотези бихме добавили още една, която ние извличаме по логичен път: при миграция по-привлекателни би трябвало да бъдат населени места с *по-висока инфраструктурна-, жп-, речна- и морска-свързаност*.

Горните девет хипотези са емпирично тествани чрез конструирането на три регресионни модела:

- Модел 1, обясняващ вътрешната миграция около 1900 г. на територията на цялата страна, стъпващ върху данните на ниво околия;
- Модел 2, обясняващ вътрешната миграция около 1900 г. в селските райони на страната, стъпващ върху данните на ниво околия и
- Модел 3, обясняващ вътрешната миграция на населението на три околии (Пазарджишка, Пещерска и Панагюрска), обхващащи бившата Пазарджишка каза за годините 1880, 1885, 1887, 1892 и 1900 г. като използваме данните за 85 села.

Трите модела дават възможност за няколко взаимно допълващи се разреза на протичащите динамични миграционни процеси в десетилетията между Освобождението и Балканските войни. В първите два от тях са анализирани данните от 71 околии. Търсено е обяснение за миграцията към 1900 г., защото тогава до голяма степен приключва потокът на турска емиграция, предизвикан от Руско-

² Сходни съждения вж. и у Totev, 1974, p. 174-176, който говори за „свличане на население от планините към равнините“.

турската война, преди той да започне с нова сила след Илинденско-Преображенското въстание, Балканските и Първата световна война. Алтернативата, предлагана от следващото преброяване през 1910 г., е приета за по-малко подходяща. Причината е, че към тази година вероятно немалка част от преселилите се по време на и непосредствено след Руско-турската война вече не е между живите, поради което не би могла да бъде обхваната в анализа. Третият модел поставя във фокус Пазарджишко. Регионът е избран поради наличните демографски данни за 1845 г., любезно предоставени ни от колегата османист д-р Григор Бойков³. Пазарджишко освен това е единственият регион в страната, за който е възможно териториално локализиране на чифлиците и местата, в които е използван принудителен труд. Не на последно място, изборът е мотивиран и от активното участие на местното мюсюлманско население в погромите след Априлското въстание (напр. на Батак, Панагюрище и т.н.). При различната честота на икономическите, географските и демографските данни, с които разполагаме само наслагването на резултатите от трите модела дава възможност да проверим емпирично цялата палитра от хипотези, формулирани досега в литературата.

Основен източник, върху който стъпва настоящото проучване са данните от Таблица 2. Население по месторождение от преброяванията през 1880, 1885, 1887, 1892 и 1900 г. за Пазарджишко и през 1900 г. за цялата страна.

Обяснената променлива и при трите модела е дялът на преселниците в общото население на изследваната териториална единица – околия (модел 1 и 2) и село (модел 3). Дефинираме вътрешните мигранти като лица, родени извън селището в което са преброени. При работата с данните за селата в Пазарджишко обаче се забелязва силна и донякъде нелогична волатилност в измерванията на индикатора за едни и същи населени места, но през различни години. За с. Белово например дялът на преселниците е 15 % през 1885 г., 8,6 % през 1887 г., 35,8 % през 1892 г. и 16 % през 1900 г. Това наложи при оценката на модел 3 да се използва средната стойност на този показател за периода 1885–1900 г.

Първоначалният списък с обясняващи променливи, използван при конструирането на първите два модела (цялата страна и селските региони), са:

1. Дял на мюсюлманите в административната единица ок. 1870 г. въз основа на сведенията, публикувани от Теплов (Теплов, 1877, pp. 1-227);
2. Дял на мюсюлманите в административната единица през 1900 г.;
3. Разлика между променливи (1) и (2), за да се улови дали преселниците се насочват предимно към „бивши“ турски околии, т.е. такива с по-голяма

³ Изказваме голяма благодарност за предоставените ни сведения от д-р Гр. Бойков, който всъщност даде първоначалния подтик за това изследване.

емиграция на мюсюлманско население;

4. Гъстота на населението на кв. км. в 1880 г. по данните на К. Г. Попов (Поров, 1916, р. 7);

5. Орографска характеристика на околията – равнинна или планинска, чрез прилагане на бинарна променлива;

6. Ориентиране на околията по посоките на света чрез прилагане на две бинарни променливи (изток-запад и север-юг);

7. Специално е изследван ефектът на Добруджа чрез конструирана от нас бинарна променлива;

8. Плодородие на околията, измерено чрез посевната площ със зърнени храни през 1903 г.;

9. Плодородие на околията, измерено чрез средният добив на зърнени храни (кг на хектар) през 1903 г.⁴;

10. Свързаност на околията, измерена въз основа на броя жп гари и спирки в нея. Данните за жп мрежата са събрани по картата Железопътни линии на България⁵ и проучването на Д. Деянов (Deyanov, 2005);

11. Свързаност на околията, измерена чрез наличието на речно или морско търговско пристанище на нейна територия – чрез две бинарни променливи за Дунав и Черно море;

При конструирането на третия модел (ниво Пазарджик) първоначалният списък от обясняващи променливи включва:

12. Дял на мюсюлманите в селото през 1845 г. по предоставени данни от Григор Бойков на база на османски регистри;

13. Дял на мюсюлманите в селото през 1885 г. по официални данни от преброяването в Източна Румелия⁶;

14. Разлика между променливи (12) и (13), за да се улови дали преселниците се насочват предимно към „бивши“ турски села, т.е. такива с по-голяма емиграция на мюсюлманско население;

15. Среден дял на турците във всяко от селата при преброяванията през 1880, 1885, 1887, 1892 и 1900 г.;

16. Наличие на чифлик в селото по данните у Беров и Левинтов (Berov, 1956a, р. 15; Levintov, 1953, р. 154, 192);

17. Използване на принудителен труд в селото преди 1878 г. Тъй като не бяха

⁴ Обяснителните променливи 8 и 9 ползват публикуваните от българската статистика данни в Agricultural Statistics for 1903, pp. 166-365.

⁵ <http://www.cartgeo.com/kp/karti?start=30>

⁶ Results 1885, pp. 58-63.

намерени точни сведения в кои села до Освобождението е имало оризища, се наложи да конструираме собствена бинарна променлива въз основа на това дали селището е на р. Марица или не;

18. Възмездие – конструирана е бинарна променлива дали населението на селото е взело участие в потушаването на Априлското въстание, като за целта е използвана богатата историографска литература по темата;

19. Надморска височина на селището;

20. Орографска характеристика на селото – равнинно (под 500 м надморска височина) или планинско (над 500 м) – конструирана е бинарна променлива;

21. Плодородие на селото, измерено чрез посевната площ със зърнени храни през 1903 г.;

22. Плодородие на селото, измерено чрез средният добив на зърнени храни (кг на хектар) през 1903 г.⁷;

23. Жп свързаност на селото – конструирана е бинарна променлива за наличието на жп гара и спирка. Данните за жп мрежата отново са събрани по картата Железопътни линии на България⁸ и проучването на Д. Деянов (Deyanov, 2005);

24. Речна свързаност и плодородие на селото – конструирахме бинарна променлива дали селото се намира на р. Марица или не;

25. Свързаност – разстояние на селото до пазарния център (гр. Пазарджик) в км.

За емпиричната проверка на хипотезите при посочените по-горе обясняващи и обяснени променливи бе използван обобщен линеен регресионен модел (Nelder & Wedderburn, 1972) с логистична свързваща функция. Причината за приложението на тази методология е, че зависимата променлива приема само положителни стойности, ограничени в интервала от 0 до 100 (тъй като става дума за дялове в проценти), вследствие на което не може да се счита, че случайните смущения в модела са нормално разпределени⁹. По този начин се повишава значително надеждността на получените резултати, която е под въпрос при прилагане на обикновения метод на най-малките квадрати в линейния регресионен модел. Всички изчисления са извършени със софтуера R, версия 4.0.5, съответно неговата функция *glm*. Индивидуалната значимост на регресионните параметри е установена на база на рапортуваните t-статистики. Тъй като моделът е нелинеен, то

⁷ Обяснителните променливи 8 и 9 ползват публикуваните от българската статистика данни в *Zemledelcheska statistika*, 1903, pp. 166-365.

⁸ <http://www.cartgeo.com/kp/karti?start=30>

⁹ Използването на метода на най-малките квадрати при разпределение, различно от нормалното, може да доведе до погрешни статистически изводи на база на пресметнатите t и F статистики.

е невъзможно да бъде представена стойност на т. нар. коефициент на детерминация. Вместо това, общата обяснителна сила на моделите е изчислена като квадрата на коефициента на корелация между фактическите стойности на обяснената променлива и произведените такива от моделите. Получените стойности за този показател по принцип варират между 0 и 100%. Тъй като в случая данните, които са използвани, нямат характеристики на времеви редове, може да се счита, че и сравнително ниски стойности (от порядъка на 20-30%) съответстват на добра обяснителна сила.

Статистически анализ и дискусия

Анализът на демографските данни от преброяването през 1900 г. показват относително висок процент на българите, които са сменили местожителството си в рамките своя живот. На национално ниво преселниците са близо една пета (17,8 %) от цялото население на страната или близо 670 хил. души, което още веднъж показва неоснователното пренебрегване досега на миграционните процеси в литературата. Наличната статистическа информация дава възможност да се прецени и на какво разстояние са преселванията. В мнозинството от случаите се избират сравнително близки дестинации в рамките на същия окръг. По-далечни преходи – от окръг в окръг предприемат една четвърт, а една пета са бежанци от останалите под чужда власт територии в Османската империя, Румъния, Сърбия или са с неизвестно месторождение. Както се вижда от таблица 1, тази структура на миграционните потоци се повтаря почти изцяло на ниво села, но е леко изменена в посока към междуокръжните преселвания при градското население.

Таблица 1.

Видове вътрешни миграции към 1900 г., %

<i>Видове вътрешни миграции</i>	<i>България</i>	<i>Села</i>	<i>Градове</i>
В рамките на окръга	53.3	60.5	37.2
От един окръг в друг	26.4	22.5	35.2
Бежанци от Турция	11.6	8.3	19.0
Бежанци от други страни и неизвестно	8.7	8.7	8.7

Източник: Вж. текста.

Регресионният анализ на първите два модела¹⁰ потвърди широко сочената в историографията вертикална мобилност (от планините към равнините). Същевременно не се установиха емпирични доказателства, че потокът на преселниците се насочва само и единствено към турските села. Това твърде интересно наблюдение говори за масов процес на миграция, предизвикан от социо-икономически фактори, далеч надхвърлящи потенциала, генериран от емиграцията на мюсюлманско население. С висока степен на сигурност може да се предположи, че т.нар. от Тотев (Totev, 1974, pp. 175-176) „свличане“ от планините е следствие от ускорения демографски ръст, чийто ранни фази са документирани от Щерионов (Shterionov, 2012, p. 52). Увеличената раждаемост и намалената смъртност пък много вероятно се дължат на възстановения относителен ред и стабилност в Османската империя след края на десетилетните кърджалийски безредици, както и на премахването на непазарните забрани за износ на зърнени храни и на задължителните държавни доставки по нормирани непазарни цени (Ivanov, 2021; Berov, 1978).

При избора на ново местообитание водещо изглежда е било наличието на „свободна“ работна земя, поради което миграционните вълни текат предимно към околиците с по-ниска гъстота на кв. км. без това обаче да носи някаква преференция както за Добруджа, така и Изтокът като цяло. Явно става дума за глад за каквато и да е земя, независимо от нейното местоположение, тъй като не личи преселниците да са предпочели по-плодородните за сметка на по-неплодородните околии. Напротив, не бе установена корелация между по-високото качество на земята (премерено както през реколтата, така и през обработваемата площ) и броя на мигрантите¹¹.

На ниво села (модел 2) излизат на море, но не и на р. Дунав се оказва сред важните детерминанти за посоката на вътрешните преселвания. Ефектът обаче е сравнително слаб и не се улавя в рамките на цялата страна. Привлекателността на градовете е подчертано по-ниска, тъй като към тях се насочват под една трета от преселниците, а други две трети предпочитат миграция от село в село. Не личи съществена роля да играе по-високата свързаност (чрез жп или плавателна река).

¹⁰ Първият модел успешно обяснява около 27 % от вариацията на зависимата променлива, докато при втория тази стойност е около 83 %.

¹¹ В списъка на обясняващите променливи е и гъстотата на населението към 1910 г. Годината очевидно е по-късна от тази, за която се отнася зависимата променлива. В случая, тази обясняваща променлива е използвана като приблизителна (проху) променлива за гъстотата, съответстваща времево на зависимата променлива, тъй като за 1900 г. не са налични данни.

Таблица 2.

Резултати от регресионната оценка на първите два модела

	Зависима променлива Дял на преселниците	
	Цялата страна	Села
Жители, родени в селището към 1900 г.	-0.0001*** (0.00001)	-0.0001*** (0.00001)
Общо жители към 1900 г.	0.00004*** (0.00001)	0.0001*** (0.00001)
Жители, родени в друга околия към 1900 г.	0.0001*** (0.00003)	0.0001*** (0.00002)
Равнина	0.224*** (0.064)	
Гъстота на населението към 1880 г.	-0.017*** (0.006)	
Гъстота на населението към 1910 г.	0.014*** (0.005)	
Жители, родени в друг окръг към 1900 г.		0.0001*** (0.00002)
Излаз на море		0.195** (0.089)
Константа	2.872*** (0.115)	2.540*** (0.056)
Брой наблюдения	128	67

*Забележка:** $p < 0.1$; ** $p < 0.05$; *** $p < 0.01$ **Източник:** Собствени изчисления.

Регресионният анализ на третия модел (Пазарджишко)¹² дава възможност за значително уплътняване на очерталата се вече картина. И тук виждаме „свличане“ от селища с по-висока към селища с по-ниска надморска височина. Отново липсва статистически значима връзка по отношение на бившите турски (и

¹² Моделът обяснява около 34 % от вариацията в зависимата променлива.

мюсюлмански) села, с инфраструктурната свързаност (гари, река Марица) и с пазарния център (Пазарджик). Убедително се отхвърлят и хипотезите на Беров за възмездие (погромите след Априлското въстание) и принудителен труд (в оризищата), както и на Паларет за чифлиците. На това по-микро ниво обаче се забелязва известна взаимовръзка с плодородието на земята.

Таблица 3.

Резултати от регресионната оценка на третия модел

	Зависима променлива
	Среден дял на преселниците 1885 – 1900 г.
	Пазарджик
Надморска височина	-0.001*** (0.0003)
Площ със зърнени култури на глава от населението, 1897-98 г.	0.291*** (0.103)
Константа	2.402*** (0.177)
Брой наблюдения	71

Забележка:

* $p < 0.1$; ** $p < 0.05$; *** $p < 0.01$

Източник: Собствени изчисления.

Заклучение

Настоящото проучване е пръв известен ни в българската литература опит за количествено установяване на причините за вътрешната миграция на населението след 1878 г., която според някои автори има ключово значение за наложили се следосвобожденски стопанско-социален модел. Размерът на преселническата вълна от около 670 хил. души е сравнително малък, за да доведе до приписваните ѝ от Паларет последствия. Същевременно, масата на преселниците изглежда достатъчно голяма, за да бъде пренебрегвана досега в литературата.

Събраните демографски данни и статистическият анализ подкрепят хипотезите, свързани с влиянието на икономическо-демографските фактори. По-конкретно, установено е статистически значимо влияние на процесите, свързани с насочването към територии с по-ниска гъстота на населението и наличие на „свободна“ земя. Като плодородието на земята, градските райони и свързаността на населените места имат относително малко влияние за наблюдаваните общи

миграционни процеси.

В същото време, количественото изследване не установява статистически значими връзки, които да подкрепят хипотезите, отнасящи се до политико-демографските фактори. По конкретно по отношение на хипотезите за т.нар. „аграрен преврат“ и „аграрно движение“, при които българите завземат опразнените от изселващите се турци земи, в т.ч. и чифлиците. Също така не установихме емпирични доказателства, потвърждаващи наличие на общ стремеж към възмездие на българите в селата с най-големи разрушения по време на Освободителната война и на Априлското въстание (такъв може да е бил наблюдаван в отделни, изолирани случаи).

На база на резултатите от статистическия анализ можем да предположим, че факторите, задвижили колелото на миграцията далеч надхвърлят отлива на турско население през и след Руско-турската война. По-малките „стопански възможности“ (по Динев) в предпланините в комбинация с бързо нарастващото население създават предпоставки за ускорено вертикално „свличане“ към равнините зони на значителни човешки маси. Неслучайно, някои извори ясно показват, че началото на процес на слизване към равнините трябва да се търси поне към средата на XIX в., а може би и по-рано. Според записан от Л. Милетич в русенското село Басарбово спомен, ок. 1854 г. в него се заселват балканджии на място на преместилите се в Русе местни турци. Любопитното в този разказ е както мотивацията на преселниците, така и отношението на местните власти: *„А пък в Балкана тогава теснотия било, поминъкът много мъчен, та взеха да дохождат от там да се заселват в наше село. Турското правителство не пречеше никак на това и позволи да им се отпусне от селската мера, а мерата ни широка! Подире като се утесниха, прикупиха към [река] Лома някоя земя. Тогава дойдоха 40 къщи от [село] Керека, от Балканята дойдоха“* (Miletic, 1902, pp. 176-177). За сходен демографски процес през 60-те и 70-те в Пазарджишко свидетелстват и Найден Геров и х. Георги Тилев (Berov, 1976, p. 91). Без съмнение, важна роля за допълнителното ускоряване на миграционната вълна след 1878 г. играе и нарасналата относителна стабилност и сигурност в рамките на освободената българска държава.

Липсата на пряка връзка между плодородието на земята и броя на преселниците показва колко наболял е бил проблемът за изхранване на „допълнителното“ население, което без особена предварителна подготовка се отправя в търсене на своето ново препитание. Липсва каквото и да е проучване и преценка за потенциала за развитие, предприемаческа дейност и/или включване в пазара на труда. От една страна, това е свързано с наблюдаваното през периода свиване на вътрешните пазари след изтеглянето на турците, което ограничава възможностите за развитие на дребно предприемачество (като занаятчийство). От друга страна, трудно можем да говорим за развит пазар на труда в този исторически

момент, когато броят на предприятията и работодателите е твърде малък. Ето защо, „свободната“ работна земя се оказва ключовият фактор зад рационалното насочване на населението към едни или други територии. В масовия случай мигрантите търсят земя за самозадоволяване и прехрана на семейството си, каквито досегашното им местообитание (в планината) позволява все по-трудно, а не са водени от предприемачески нагласи за повече приходи и печалба. Гладът за земя трябва да е бил толкова силен, а демографският натиск – толкова сериозен, че за разлика от презокеанските миграции, тук не наблюдаваме мобилизация на роднинско-землячески мрежи, при които успехът на първите преселници служи за предимство на последвалите ги преселници. С други думи, видимо доминират фактори на изтласкване (push) пред тези на привличане (pull), което и обяснява консервативното проявление на предприемаческа инициатива през този период.

Преобладаващите в съотношение 7 : 3 миграции от село в село, за сметка на онези, насочени към градовете пък говори за много по-ниската атрактивност на урбанизираните зони. Ниската грамотност на населението не му позволява да намери работа в администрацията и услугите (в т.ч. секторите на образованието и здравеопазването), които все още не са добре развити. Обхванатите от дълбока криза занаяти и слабите темпове на индустриализацията не дават много надежди за препитание във вторичния сектор, който все пак е бил концентриран в градските райони.

Отсъстващата корелация със степента на свързаност пък ни сочи, че миграционният поток не е воден от желание за възползване от по-големите възможности за пласмент на земеделския излишък, а отново подчертава сериозността на проблема с изхранването на разрасналото се след демографския бум население в предпланинските и планинските пояси. Мобилността на пазара на труда изобщо не е стояла на дневен ред – не само поради ниската степен на развитието му, но и поради факта, че цената на транспортните услуги е непосилна за голяма част от населението.

В заключение, на база на емпиричния анализ и направените по-горе изводи може ясно да бъде очертан профилът на консервативния предприемач, впуснал се към непознати и далечни земи, за да търси не стопанско възможване, а физическо оцеляване. Това консервативно предприемачество е интересно като явление от гледна точка на историческата и икономическата наука – както по отношение на продължителността му, така и по отношение на пространствения му обхват. Това предполага по-нататъшни количествени изследвания по проблематиката, които да обхванат детайлно и други околи на страната (по подобие на Пазарджишката) и да разширят времевия период на количествения анализ.

REFERENCES:

- Agricultural Statistics for 1903*. Sofia: P. Bazaytov. [Земледелческа статистика за 1903 година. София: П. Бъзайтов].
- Berov, L 1956a, 'The Agrarian Movement in Eastern Rumelia during the Liberation', *Historical Review*, vol. 12, no. 1, pp. 3-35. [Беров, Л 1956а „Аграрното движение в Източна Румелия по време на Освобождението“, *Исторически преглед*, год. 12, бр. 1, с. 3-35].
- Berov, L 1956a, 'On the Issue of Agrarian Relations in Our Country during the Liberation', *Proceedings of the Karl Marx Higher Institute of Economics*, vol. 2, pp. 67-102. [Беров, Л 1956б „Към въпроса за аграрните отношения у нас по време на Освобождението“, *Трудове ВИИ „К. Маркс“*, год. 2, с. 67-102].
- Berov, L 1958, 'The Economic Consequences of the Russo-Turkish War of 1877–1878', in *The Liberation of Bulgaria from the Turkish Yoke. 1878-1958. Collection of Articles*, Sofia: Izdatelstvo na VKP, pp. 415-445. [Беров, Л 1958, Икономическите последици от Руско-турската война през 1877-1878 г., в: *Освобождението на България от турско иго. 1878-1958. Сборник статии*, София: Издателство на БКП, с. 415-445].
- Berov, L 1976, 'The Economic Preconditions for the 1876 April Uprising', *Economic Thought*, vol. 20, no. 6, pp. 89-102. [Беров, Л 1976, Икономическите предпоставки за Априлското въстание 1876 г., *Икономическа мисъл*, год. 20, бр. 6, с. 89-102].
- Berov, L 1978, 'The Role of Compulsory Public Deliveries in the Internal and Foreign Trade of the Bulgarian Lands in the 16th–19th centuries', in *From the history of trade in the Bulgarian lands in the 15th–19th centuries*, Sofia: BAS Publishing house, pp. 107-152. [Беров, Л 1978, „Ролята на задължителните държавни доставки във вътрешната и външната търговия на българските земи през XVI–XIX в.“, в: *Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в.*, София: Издателство на БАН, с. 107-152].
- Berov, L 1984, 'Changes in the Distribution of Land Ownership in Northern Bulgaria in the First Two Decades after the Liberation', *Proceedings of the Institute of History*, vol. 27, pp. 224-272. [Беров, Л 1984, „Промени в разпределението на поземлената собственост в Северна България през първите две десетилетия след Освобождението“, *Известия на Института за история*, год. 27, с. 224-272].
- Danailov, G T 1931, *Research on the Demography of Bulgaria*. Sofia: P. Glushkov. [Данаилов, Г Т 1931, *Изследвания върху демографията на България*. София: П. Глушков].
- Deyanov, D 2005, *Bulgarian Railway Network 1866-1975*. Sofia: Bulhaus. [Деянов, Д 2005, *Железопътната мрежа в България 1866-1975*. София: Булхаус].
- Dinev, L 1943, 'The Iskar Gorge Settlement Area: Anthro-Geographical Study',

Yearbook of Sofia University, Faculty of History and Philosophy, vol. 39, pp. 1-108. [Динев, Л 1943, „Селищната област по Искърския пролом. Антропогеографски проучвания“, *Годишник на Софийския университет, Историко-философски факултет*, год. 39, с. 1-108].

Dinev, L 1947, 'Migratory Movements in Danube Bulgaria from the Beginning of the 19th Century until Today', *School Review*, vol. 46, no. 3, pp. 221-234. [Динев, Л 1947, „Преселнически движения в Дунавска България от началото на XIX в. до днес“, *Училищен преглед*, год. 46, бр. 3, с. 221-234].

Economy of Bulgaria until the Socialist Revolution, 1989. Ed. L. Berov. 2nd edition, Sofia: Nauka i izkustvo. [*Икономика на България до социалистическата революция*, 1989. Ред. Л. Беров. Второ издание, София: Наука и изкуство].

Gunchev, G 1933, 'Vakarel: Anthro-Geographical Study', *Yearbook of Sofia University, Faculty of History and Philosophy*, vol. 29, pp. 1-192. [Гунчев, Г 1933, „Вакарел: Антропогеографски проучвания“, *Годишник на Софийския университет, Историко-философски факултет*, год. 29, с. 1-192].

Ivanov, M 2021, *Against the Tide: Bulgarian Textile Handcrafts and their Transformation into a Factory Industry, 1800–1912*. Sofia: Ciela. [Иванов, М 2021, *Срещу прилива. Българските текстилни занаяти и прерастването им във фабрична индустрия, 1800–1912*. София: Сиела].

Levintov, N G 1953, 'Agrarian Relations in Bulgaria on the Eve of the Liberation and the Agrarian Coup of 1877–1879', in *The Liberation of Bulgaria from the Turkish Yoke – 75 years: Collection of Articles*, Moscow: USSR Academy of Sciences, pp. 139-221. [Левинтов, Н Г 1953, „Аграрные отношения в Болгарии накануне Освобождения и аграрны переворот 1877–1879 годов“, в: *Освобождении Болгарии от турецкого ига – 75 лет: Сборник статей*, Москва: Академии наук СССР, с. 139-221].

Miletic, L 1902, *The Old Bulgarian Population of Northeastern Bulgaria*. Sofia: State Printing House. [Милетич, Л 1902, *Старото българско население на Североизточна България*. София: Държавна печатница].

Mishaikov, D 1921, *Population of Bulgaria (Demographic Study)*. Sofia: Slovo. [Мишайков, Д 1921, *Населението на България (Демографска студия)*. София: Слово].

Nelder, J & Wedderburn, R 1972, 'Generalized Linear Models', *Journal of the Royal Statistical Society, Series A (General)*, vol. 135, no. 3, pp. 370-384.

Palairat, M 1997, *Balkan Economies c. 1800–1914: Evolution without Development*. Cambridge: Cambridge University Press.

Popov, G T 1916, 'Economic Bulgaria in 1911. Statistical Surveys', *Proceedings of the Bulgarian Academy of Sciences*, vol. 8, pp. 1-483. [Попов, К Г 1916, „Стопанска България през 1911. Статистически изследвания“, *Сборник на Българската академия на науките*, год. 8, с. 1-483].

Results of the Population Census in East Rumelia on Jan. 1st, 1885. vol. 2, Т.-Пазарджишк Region, Plovdiv: Oblastna Pechatnitsa. [*Резултати от преброяване на населението в Источна Румелия на 1885 януарий 1.* Книга 2. Т.-Пазарджишки окръг. Пловдив: Областна печатница].

Teplov, V 1877, *Materials for Statistics of Bulgaria, Thrace, and Macedonia.* St. Petersburg: A. Tranchelya. [Теплов, В *Материалы для статистики Болгарии, Эракии и Македонии.* Санкт Петербург: А. Траншеля].

Todorov, G 1958, *The Temporary Russian Rule in Bulgaria in 1877–1879.* Sofia: Publishing House of BAS. [Тодоров, Г 1958, *Временното руско управление в България през 1877–1879.* София: Издателство на БАН].

Totev, A Y 1974, ‘Demographic-Historical Essay on Bulgaria’, *Yearbook of the Sofia University, Faculty of Law*, vol. 64, pp. 145-225. [Тотев, А Ю 1974, „Демографско исторически очерк на България“, *Годишник на Софийския университет, Юридически факултет*, год. 64, с. 145-225].

Yaranov, A 1933, ‘Razlog: Regional Geographical Study’, *Macedonian Review*, vol. 8, no. 3, pp. 71-112. [Яранов, А 1933, Разлог. „Областно-географско изучаване“, *Македонски преглед*, год. 8, бр. 3, с. 71-112].

Zahariev, Y 1918, ‘The Kyustendil Kraishte Region’, *Collection of Folk Ingenuity and Folk Literature*, vol. 32, pp. 1-653. [Захариев, Й 1918, „Кюстендилското краище“, *Сборник за народни умотворения и народна книжнина*, год. 32, с. 1-653].

Correspondence address:

Martin Ivanov – Associate Professor, D.Sc.

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Department of Sociology,

2 Academic Rostislav Kaishev St, block 4, 1113 Sofia

Tel.: (+ 359) 884 722105

E-mail: martin_ivanov@phls.uni-sofia.bg

Web of Science Researcher ID AAZ-6304-2021

<https://publons.com/researcher/4691560/martin-i-ivanov/>

<https://orcid.org/0000-0002-3912-4014>

Correspondence address:

Kaloyan Ganev – Associate Professor, PhD

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

125 Tsarigradsko Shosse Blvd., Block 3

1113 Sofia

Tel: (+ 359) 899 176456

E-mail: k_ganev@feb.uni-sofia.bg
Web of Science Researcher D-7766-2011
<https://publons.com/researcher/2792479/kaloyan-ganev/>
<https://orcid.org/0000-0002-2966-6303>

Correspondence address:

Ralitsa Simeonova-Ganeva – Associate Professor, PhD
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
125 Tsarigradsko Shosse Blvd., Block 3
1113 Sofia
Tel: (+ 359) 898 226536
E-mail: r_ganeva@feb.uni-sofia.bg
Web of Science Researcher ID AAM-1746-2021
<https://publons.com/researcher/1649647/ralitsa-simeonova-ganeva/>
<https://orcid.org/0000-0001-5309-546X>